

Égi a szerető
érzéseknél ez a korrespondenciája,
égi adomány az emberekben; gyakran
általa élünk elhunyt barátunkkal
és az elhunyt velünk.³⁵

Kazinczy frissen reagált az európai eszmékre. A IX. levélben a buja természet és a Hallerek pantheonjának ellentétében gyönyörködik. Ez a leírás az „árkádiai atmoszféra” egyik legtökéletesebb magyar nyelvű megjelenítése. Figyelmet érdemel emellett az a tény is, hogy ekkor nálunk volt ilyen „neoklasszikus” pantheon. „Baira indulánk s az agg tölgyek alatt kerülénk a gloriette felé, gazdag virágszakaszok között. A gyeptáblákban még virítanak a rózsák; a mákok pirosoltak; a heliánthus óriási növéseben mutogatta sárga heliánth virágait, a delphinium nemei messzire kékeltek. Túl ezeken az eleven obeliszteken nyírbált fenyő-spallér voná el magos falát, s holt szökőkúthoz vitt volna le, ha a tó felé nem vevénk vala inkább utunkat, hol a bujaágú gyászfűz a széket alatta egészen elfedi. Vig erőben nőtt és állott minden . . . , a szép tó hosszú deszka rostélyaival, a virágtáblák s semmi sem inkább, mint a királyi tölgyek, gyönyörrel tölték el szememet, lelkemet. Valóságos tündérlak!”

Pál József

Diderot és a magyar felvilágosodás

A Két India történetének hatása Magyarországon

A magyar felvilágosodás irodalmi és társadalmi mozgalmára Voltaire és Rousseau művei gyakorolták a legjelentősebb és leglátványosabb hatást. A jozefinizmushoz, majd II. Lipót trónra kerülése után a nemzeti függetlenségi törekvésekhez kapcsolódó reformista gondolkodók elsősorban e két szerző műveitől remélték, hogy választ adnak politikai, filozófiai vonatkozású kérdéseikre. Rousseau *Társadalmi szerződése és Considérations sur le gouvernement de la Pologne* (Gondolatok Lengyelország kormányzatáról) c. műve ugyanakkor találnak magyarországi visszhangra, amikor Voltaire történeti művei és aktuális politikai mondanivalójú történeti tragédiái.¹

Diderot-nak, a francia felvilágosodás nagy triumvirátusa harmadik tagjának magyarországi hatása jóval halványabbnak tűnik.

Diderot művei mostoha külföldi fogadtatásának elsősorban az az oka, hogy alkotásainak nagy része csak jóval halála után jelent meg. A kis példányszámú Correspondance littéraire-ben megjelent írásai, jelenlegi adataink szerint nem váltak ismertté hazánkban. A saját neve alatt, életében megjelent írásai közül három fontos, műfajilag teljesen különböző alkotásnak volt visszhangja hazánkban a XVIII. században: az *Enciklopédiának*, a *Filozófiai Gondolatoknak* és *Père de famille* (Családatya) c. drámájának.

Az *Enciklopédia* főszerkesztőjeként szinte az egész korabeli magyar társadalomra hatást gyakorolt. Teleki József már 1761-ben feljegyezi Párizsban írt naplójába, hogy Diderot nemcsak a cikkek

³⁵ Olasz eredetiben: „Celeste è questa / corrispondenza d'amorosi sensi, / celeste dote è negli umani; e spesso / per lei si vive con l'amico estinto / e l'estinto con noi”, FOSCOLO, Ugo, *I Sepolcri*, 29–33.

¹ F. BIRÓ, *Voltaire et Rousseau en Hongrie à l'époque des Lumières*. L. HOPP, *Voltaire et Rousseau. L'apparition des Lumières en Hongrie in Les Lumières en Hongrie, en Europe centrale et orientale*. Bp. 1981. 23–43; L. HOPP, *Fortune littéraire et politique du Contrat social en Hongrie et en Europe orientale*. Studies on Voltaire, Oxford, 1980. I. 320–324. Voltaire történeti művei közül különösen az *Essai sur les moeurs*, vagyis világtörténete gyakorolt jelentős hatást, aktualizálható mondanivalójú történeti tragédiáiból 1772 és 1790 között 12 magyar fordítás készült, jó részüket színházban is bemutatták.

nagy részét írja meg, hanem munkatársait befolyásolva is érvényesíti véleményét. Ezt egyébként sajnálatosnak tartja, Diderot ateizmusa miatt.² Az *Enciklopédia* cikkelyeire egyébként többen hivatkoznak, vagy fordítják azokat (Csokonai, Nagy Gábor, Dessewfy). Kármán József Urániája bevezetőjében az *Enciklopédiát* egyik mintájaként említi. 1829-ben Döbrentei Gábor az *Enciklopédia* nyelvi tisztaságát dicséri. Diderot „Szótárának” hatása feltehetően jelentős volt a magyar folyóirat-irodalomban az újságíró pártatlanságáról zajló vitára is a század végén.³

Teleki József hűséges naplója említést tesz Diderot egy filozófiai művéről is, ismét bíráló jelleggel: a *Pensées philosophiques*-ről. Ez a mű, amely az emberi gondolkodást akarja felszabadítani minden béklyó alól, megjelenését követően nagy vitákat váltott ki Franciaországban.⁴ Hatása a magyar filozófiai gondolkodásra is jelentős, bár igen áttételes és nehezen elkülöníthető Holbach *Système de la nature* c. művének magyarországi visszhangjától. Diderot gondolataira ismerhetünk egyértelműen abban a műben, amelyet a magyar materializmus első rendszeres összefoglalásaként értékelhetünk: Martynovics Ignác francia nyelvű *Mémoires philosophiques ou la nature dévoilée* című, 1788-ban megjelent írásában.⁵ A *Filozófiai Gondolatok* pozitív hatásánál jobban ismerjük azokat az írásokat, amelyek bírálják Diderot művét. A magyar hitvédő irodalom képviselői sorra célba veszik ezt a merész munkát, melynek szerkezete a kor legfontosabb vallási és filozófiai vitáit követi. A könyv az új szellem francia ellenfelei körében negyven éven át megkülönböztetett figyelem tárgyát képezte. Hazánkban Csapodi Lajos teológianár, a jezsuita Molnár János és Nagy János, a piarista Bielek László, valamint Zsivics Mátyás kanonok a francia felvilágosodás több fontos műve mellett Diderot-nak ezt a művét is bírálják és felelőssé teszik a vallástalanság elterjedéséért, az erkölcsök lazulásáért, sőt az 1789 után írt cáfolatokban a forradalom kitéréséért is. A bírálatok általában nem a szerzők önálló véleményét tükrözik, íróik legtöbbször nem is olvassák Diderot könyvét, érveiket a francia jezsuiták műveiből vagy újságjükből, a *Journal de Trévoux*-ból kölcsönzik.⁶

Alighanem Diderot drámájának első magyar nézője is Teleki József lehetett, ez a magyar gróf, akit F. Csanak Dóra találóan hagyományörző és ugyanakkor felvilágosult gondolkodóként jellemez. Teleki a *Père de famille* második előadását látta 1761. február 20-án Párizsban. A korabeli fogadtatásról tudjuk, hogy félsiker volt, és csak a nyolc évvel későbbi felújítás idején vált ünnepelet darabbá. (Diderot másik polgári drámája, a *Fils naturel* sok huzavona után 1771-ben került csak bemutatásra Párizsban, de akkor is megbukott.) Teleki feljegyzései jó esztétikai érzékről tesznek tanúbizonyságot. E komédia új műfaj, mondja, majd mindennapi témaválasztását, egyszerűségét dicséri. Ugyanakkor hibáit is jól látja: nem elég mozgalmas, nem mulattató, minden jellem túl jó, „sem vétek, sem virtus nincs benne”. Rövid elemzését azzal a következtetéssel zárja, hogy a darab a felsorolt hibák miatt tanító célját sem tudja elérni. Teleki esetében természetesen elszigetelt, egyéni határról beszélhetünk, de a darabok gyorsan ismertté váltak Magyarországon. Elterjedésükben Bécs és a német közvetítés szerepe jelentős. Diderot színpadi műveinek német fordítása már 1760-ban megjelenik.⁷ Bécsben, Trattner nyomdájában mindkét drámát kiadják franciául, a *Père de famille*-t 1768-ban, a *Fils naturel*-t 1771-ben.⁸

² RÁCZ Lajos, *Gróf Teleki József naplójából*. Napkelet, 1925. I. 406–408; F. CSANAK Dóra, *Két korszak határán* (Teleki József. . .). Bp. 1983. 83, 361.

³ B. GESMEY, *Les débuts des études françaises en Hongrie (1789–1830)*. Szeged, 1938. 178, 194, 207; URÁNIA, 1794, I; KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*. Bp. 1905. XII. 480; KÓKAY György, *A magyar hírlap- és folyóiratirodalom kezdetei (1780–1795)*. Bp. 1970. 235.

⁴ R. MORIN, *Les Pensées Philosophiques de Diderot devant leurs principaux contradicteurs au XVIIIe siècle*. Paris, 1975. (Annexe II: Diderot a korabeli irodalmi szótárakban, 138–146.)

⁵ MARTINOVICS Ignác, *Filozófiai írások* (Mátrai László előszavával). Bp. 1956. A mű először Londonban jelent meg, címe magyarul: Filozófiai emlékiratok vagy a leleplezett természet.

⁶ ECKHARDT Sándor, *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Bp. 1924. 168, 171, 174, 210; B. KÖPECZI, *Les Philosophes de la Révolution française dans l'opinion publique hongroise contemporaine in Hongrois et Français*, Bp. 1983. 377, 385; BRUNNER E., *A francia felvilágosodás és a katolikus hitvédelem*. Pannonhalma, 1930. 12, 14, 17, 20–21, 52–54.

⁷ DIDEROT, *Das Theater der Herr* . . . II. Teil, Berlin, 1760. Ez a mű, valamint a *Père de famille* 1761-es, a *Fils naturel* 1766-os német fordítása külön is megtalálható könyvtárainkban.

⁸ VERA ORAVETZ, *Les impressions françaises de Vienne (1567–1850)*. Szeged, 1930. 115–121.

A bécsi francia színházban 1771-ben játsszák mindkét darabot, a *Fils naturel* bécsi bemutatója fél évvel megelőzi a párizsi premiért. A polgári dráma Diderot alkotásaival hódítja meg a bécsi közönséget.⁹ 1787-től a német színházban már Budán is nagy sikerrel játszották a *Père de famille*-t.¹⁰ A pozsonyi kastélyszínház programjában is szerepelt.¹¹ A pesti magyar színház is műsorára tűzte, fordításáról 1793-ban tájékoztat a *Magyar-Hírmondó*.¹² Diderot drámaelmélete is valószínűleg német közvetítésel vált ismertté hazánkban.

Diderot eszméi nemcsak saját neve alatt megjelent műveiben hatottak Magyarországon, politikai gondolatainak széles körű elterjedése Raynal abbé hazánkban jól ismert gyarmatosítástörténetének köszönhető.¹³

Raynal abbé nevét a francia felvilágosodás nagyjai között említik Franciaországban és Európában 1770-től a század végéig. Hírveve Voltaire és Rousseau mellé emeli, egy időre még Diderot-ét is elhomályosítja. A „forradalom atyját” tisztelik benne, s még azt is elnézik neki, hogy „gyermekét” megtagadja.¹⁴ Hírnevét az 1770-ben és 1774-ben névtelenül, majd 1780-ban saját neve alatt megjelenő *Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans les Deux Indes* c. műnek köszönheti,¹⁵ amelyet a kor nemcsak mint a gyarmatok enciklopédiáját, hanem mint az Ancien Régime elleni „harci fegyvert” is értékelte. A francia felvilágosodás legnépszerűbb társadalmi vonatkozású tanait, Rousseau társadalomfilozófiáját, Diderot és Voltaire toleranciaelméletét Montesquieu gondolataival együtt olvashatjuk ebben a műben a gyarmatosítástörténetből vett példákhoz csatolva. A száraz adatokat szenvedélyektől fűtött, az igazságot és törvényességet szem előtt tartó, az egész emberiséggel szolidaritást vállaló politikai koncepció kapcsolta össze. Ez a sokak által csak kompilációként értékelt művet egységessé és igen aktuálissá tette. II. József és II. Frigyes éppúgy csodálták az író, mint a forradalmárok, vagy Toussaint-Louverture, a haiti négek felkelésének vezére, Napóleon is rajongott érte. Az emberiség boldogságát mindenáron szolgálni akaró alkotást a francia parlament azért ítélte máglyára, mert „becstelen, szentségtörő, és a népeket arra csábítja, hogy lázadjanak fel az uralkodó hatalom ellen és forgassák fel a társadalmi rend alapelveit.” Ugyanakkor ezt is olvashatjuk benne: „A legboldogabb hatalom az igazságos és felvilágosodott despotáé lenne.” 1781-ben tiltották be Franciaországban, és még ugyanabban az évben nálunk is, Migazzi érsek javaslatára. Hazájában már ekkor köztudott, hogy Diderot és több filozófusbarátja közreműködött a mű létrehozásában. M. Duchet kutatásai alapján ma már bizonyosan tudjuk, hogy Diderot már az első kiadáshoz is hozzájárult írásával, az átalakítások jó része, sőt a mű végleges formája, legradikálisabb gondolatai, a harmadik kiadás mintegy egyharmada az ő tollából származik. A történeti, statisztikai leírások, a jólértesültség legtöbbször az abbé ügyességét dicsérik, de Diderot politikai koncepciója található mindenütt, ahol erkölcsről, rabszolgaságról, egyenlőségről, igazságos társadalomról olvashatunk lázító, forradalmi gondolatokat. „A Brutuszokat nemző könyv”, amely „hajánál fogva ragadja

⁹ J. WITZENETZ, *Le théâtre français de Vienne (1752–1772)*. Szeged, 1932. 98, 108.

¹⁰ MÁLYUSZNÉ CSÁSZÁR Edit, *A nemzeti színjátszás kezdetei Közép-Kelet-Európában in Irodalom és felvilágosodás*. Bp. 1974. 475; KÁDÁR Jolán, *A budai és pesti német színház története 1812-ig*. . . Bp. 1914. 36–37, 39, 96, 103.

¹¹ Batthyány Fülöp színházában, Gemmingen adaptációjában, 1794. XI. 4-én játszották. L. STAUD Géza, *Magyar kastélyszínházak*. III. Bp. 1964. 55.

¹² M. H. 1793. III. 721. Idézi BAYER József, *A magyar drámairodalom története*. I. Bp. 1897. 149.

¹³ DIDEROT, *Oeuvres politiques*. Paris, 1963. P. Vernière előszava, I–VII.

¹⁴ A forradalomtól megrémült Raynal levelet intézett a Nemzetgyűléshez, amelyet 1791. május 31-én tettek közzé. Mérsékletre inti honfitársait, a törvényesség betartását, sőt a királyság megerősítését kéri tőlük. Elismeri saját felelősségét és sajnálkozik amiatt, hogy ő maga is forradalomra lázított. A forradalmárok hevesen bírálják nézeteinek megtagadása miatt, de tekintélye oly erős, hogy személyét senki sem meri támadni. (A forradalom alatti szerepéről: R. MORTIER, *Les héritiers des „philosophes” devant l’expérience révolutionnaire*. Dix-huitième siècle. 1974. 45–57; D. MORNET, *Les origines intellectuelles de la révolution française*. Paris, 1934; A FEUGERE, *Un précurseur de la Révolution. L’abbé Raynal*. Genève, 1970. Slatkine reprints.)

¹⁵ Idézeteink az 1783-as Genève-Neuchâtelben megjelent kiadásra vonatkoznak.

meg és vonszolja a polgári és egyházi tirannusokat” (ahogy Diderot jellemzi Raynal művét), ellentmondásait mégsem az abbé és az együttműködők eltérő politikai nézeteinek köszönheti.¹⁶ Diderot és filozófustársai politikai gondolatainak legmélyebb ellentmondásait tükrözte ez a „kollektív” mű, amelyben az abszolút monarchia apológiája éppúgy megtalálható, mint a köztársasági eszme és a felkelésre lázítás.

A mű gondolatgazdagsága és ellentmondásossága miatt különbözőképpen hatott a magyar olvasókra. A gazdaságpolitikus Berzeviczy Gergelyre a kereskedelem és a szabadság összefüggéseiről szóló gondolatok hatottak elsősorban. Barcsay Ábrahám mintegy tíz éven át írt a gyarmatosítás kegyetlenségeit, a rabszolgatartás borzalmaival elítélő verseket, ami annál inkább érdekes, mert ez a témafelvetés a kor költészetére egyáltalán nem jellemző.¹⁷ Raynalhoz hasonlóan ingadozik a magyar költő is a gyarmatosítás hasznának megítélésében, mint azt kis remekműve, *A Kávéra* c. vers is bizonyítja.¹⁸ Kármán József egzotikus, szentimentális elbeszéléseket fordított Raynal művéből. Az Urániában 1794-ben megjelenő két fordítás közül az *Eliza* c. történet Diderot írása, a XVIII. században Európában igen ismert (több gyűjteményes kötetben is szerepelt). Kazinczy Ferenc is lefordította 1797-ben *Raynal búcsúja Elizától* címmel. A másik elbeszélés *A' Két Szeretseny Ifjú* a néger erkölceit heroizáló „vadromantikus” történet.¹⁹ *A Két India története* legjelentősebb politikai gondolatai a magyar jakobinusok körében találtak visszhangra, közülük is a szociálisan is radikális Őz Pál volt a legérzékenyebb a Diderot-tól származó társadalomfilozófiai gondolatokra.

Raynal abbé művére Magyarországon azért irányult különleges figyelem, mert ezt a gyarmatosítástörténetet hazánk függő viszonyára gondolva olvasták nálunk, és helyzetünket a kizsákmányolt „vad nemzetekével” asszociálták.²⁰ *A Két India* e sajátos jelentéstartalmú mű széles körű elterjedéséhez mindenképpen hozzájárult.

¹⁶ Az idézet helye: *Apologie de l'abbé Raynal*, in *Textes politiques de Diderot*. Paris, 1960. Éd. Soc. 204–205. A műre vonatkozó irodalomból a legfontosabbak: a már említett, először 1922-ben megjelent, úttörő jelentőségű Feugère-tanulmány; H. WOLPE, *Raynal et sa machine de guerre...*, California, 1957; Y. BENOT, *Diderot de l'athéisme à l'anticolonialisme*. Paris, 1970; ESQUIER, *L'anticolonialisme au XVIIIe siècle*. Paris, 1951. és M. DUCHET tanulmányai: *Diderot et l'Histoire des Deux Indes ou l'écriture fragmentaire*. Paris, 1978; *Anthropologie et Histoire au siècle des Lumières*. Paris, 1971, *L'Histoire des Deux Indes: une histoire philosophique et politique*, in *Histoire au XVIIIe siècle*. Aix-en Provence, 1980. 79–101; *Diderot et l'Histoire des Deux Indes*. Europe, 1984. mai, n^o spec. 51–57.

¹⁷ A gyarmatosítás bírálata a következő versekben: *A magyarországi tudományoknak fő-gyülekezetihez, Lengyel–török–moszka háború kezdetén, A háborúskodás ellen, A fősévénységről a Tiszának méregetésekor, Barcsay báró Orczynak midőn a vizek folyásának egyengetésére rendeltetett volt*. BESSENYEI György, *A Montezuma lelke ajakairól* c. verse hasonló ihletésű. A verset 1774 és 1778 között írta és a *Tolerantia* c. könyvecskében *Montezuma és Kortéz* dialógusa mellett olvasható (Nyíregyháza, 1978. 52–54.).

¹⁸ *A Kávéra* c. versről L. SZÓKE György, *Barcsay Ábrahám: „A kávéra”*, in *Irodalom és felvilágosodás*. Bp. 1974. 765–779. és BIRÓ Ferenc, *A fiatal Bessenyei és íróbarátai*. Bp. 1976. 76–95. (Raynal hatását is elemzik a verssel kapcsolatban)

¹⁹ Uránia, 1794. II. 111–118. és III. 243–245. és KAZINCZY Ferenc, *Versék, műfordítások, széppróza, tanulmányok*. Bp. 1979. 174–177. (Kazinczy az elbeszélést brünni fogsága idején fordította.)

²⁰ Ezt az asszociációt jól mutatja Martinovics Ignác beszéde, amelyben II. Lipót trónralépése előtt a leendő király eljárását Kolumbusz, Bougainville és Cook cselekedeteihez, országunk helyzetét a gyarmatokéhoz hasonlította: „Amíg nincsen nyeregben”, megtartja „ceremoniáinkat”, felölti „köntösünket”, hogy „készségünket elnyerje”, de azután azonnal megváltozik. MARTINOVICS, *A Magyarország gyűlésiben egyben gyűlt méltóságos és tekintetes nemes rendekhez 1790-dik esztendőben tartott beszéd*, 1791. (Laczkovics ford.) 121. Idézi RÓBERT Zs., *Az 1790–91-es országgyűlés pasquillus irodalmához*, in *Irodalom és felvilágosodás*. Bp. 1974. 786.

A *Két India történetét* a vidéki birtokosnemesség, a jozefinista és a patrióta értelmiség egyaránt olvasta.²¹ Észak-Magyarországon, Péczely József könyvtárában éppúgy megtalálható, mint Pesten, Kreil Antal professzornál, vagy délen, Endrődy Julianna aradi gyűjteményében.²²

Legkorábban, 1780 körül, a magyar szabadkőművesek körében volt általánosan ismert. A szabadkőműves páholyokban különböző társadalmi osztályokhoz tartozó tagok olvashatták a művet, az arisztokráciától a művelt polgárságig. Társadalmi hovatartozásuktól függetlenül Magyarország gazdasági elmaradottságának okát a bécsi udvar vámpolitikájában látták, és az ország „gyarmati” helyzetén politikailag is alapvető reformokkal szerettek volna változtatni. Körükben ismerkedett meg Berzeviczy Gergely Raynal művével. E mű olvasása győzte meg a kereskedelmi szabadság szükségszerűségéről, melynek megvalósítása volt élete célja mind műveiben, mind adminisztrátori ténykedése során.²³

Folyóirataink 1781-től, a mű betiltását közlő cikktől tíz éven át írnak Raynalról, mindig nagy megbecsüléssel. A gyarmatosítás szörnyűségei, az egzotikus arucikkek, a „Két India” furcsaságaival vonzó világa, erkölcssei sok cikkben szerepelnek, ha a forrás nem is mindig ez a mű (Magyar Hírmondó, Mindenés Gyűjtemény, Hadi és Más Nevezetes Történetek).²⁴

1790-től a jakobinus mozgalom leveréséig idézik a legtöbbet. Decsy Sámuel a magyar kereskedelem és a sajtószabadság, Bárány Péter a nőemancipáció kérdésében hivatkozik Raynalra, ill. művére.²⁵

A jakobinus mozgalom vezető egyéniségeinek legfontosabb olvasmányai közé tartozott, Szentmarjai, Martinovics, Laczkovics, Batsányi vallották Raynalt kedvelt írójuknak. Martinovics azzal dicsekedett, hogy személyesen is ismerte. Szinte minden írásában hivatkozik rá.²⁶ Batsányi „harcifegyverként” használja több ízben is a *Két Indiából* vett idézeteket: a Magyar Múzeumban a kormány ideológiai kényszerével szemben az újságíró pártatlanságáért, a „Szent Igazság” szolgálatáért harcol, önvédelmében a törvényesség betartására inti bírját a francia író soraival.²⁷

²¹FÜLÖP Géza, *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Bp. 1978; BENDA Kálmán, *Emberbarát vagy Hazafi?* Bp. 1978. 113–114, 120–121; Uő., *A Magyar Jakobinusok Iratai* (A későbbiekben: *M. J. I.*). Bp. 1957. I. p. XXI.

²²*Catalogus librorum venalium* Josephi PÉTZELI. Pozsony, 1793. 22, 24; ECKHARDT Sándor, *Az aradi közművelődési palota francia könyvei*. Arad, 1917; KOSÁRY Domokos, *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Bp. 1980. 562.

²³H. BALÁZS Éva, *Contribution à l'étude de l'ère des Lumières et du josphisme en Hongrie*, in *Les Lumières...*, Bp. 1970. 38; TESSEDIK-BERZEVICZY, *A parasztlak állapotáról Magyarországon*. Bp. 1979. 353, stb.

²⁴A mű betiltásáról: Magyar Hírmondó, 1781. jún. 23. 233. A gyarmatokkal összefüggő hírek, történetek: Uo. 1792. I. 278–279, II. 129–134, Mindenés Gyűjtemény, 1790. III. 371–379, IV. 334, 379–385, 392–400; Raynal levele a Nemzetgyűléshez: Hadi és Más Nevezetes Történetek. 1791. IV. 779–780.

²⁵DECSY Sámuel, *Pannóniai féniksz, avagy hamvából feltámadott magyar nyelv*. Béts, 1790. 30, 92, 139, 206, 254–255. A nők társadalmi jogainak, kötelességeinek kérdése igen érdekelte a magyar közvéleményt. 1790-ben Bárány Péter fogalmazványa hivatkozik Raynalra, amelyben kéri, hogy a nőket engedjék be az országgyűlésre. L. CONCHA Gy., *A kilencvenes évek reformeszméi és következményei*. Irod. tört. vázlat. Bp. 1885. 99.

²⁶ECKHARDT S., *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Bp. 1924. 118–119; *M. J. I.*, I. 129, 139, 141, 354, 581, 639, 762, II. 203, 776.

²⁷*Vélekedés és javallás* in Magyar Museum, 1792. II. 418; *A Viaskodás Toldaléka*, 1810. in BATSÁNYI J., *Összes Művei*. Bp. 1962. IV. 35, 106; *M. J. I.*, II. 589. (1795. ápr. 28: „Malheur à l'État où il ne trouverait pas un seul défenseur du droit public! Bientôt ce royaume se précipiterait, avec sa fortune, son commerce, ses princes et ses citoyens, dans une anarchie inévitable. Les lois, les lois pour sauver une nation de sa perte, et la liberté des écrits pour sauver les lois.” („Jaj annak az államnak, amelyben a közjog nem talál védelmezőre. Ennek a királyságnak sorsa gazdagságával, kereskedelmével, hercegeivel és polgáraival együtt menthetetlenül az elkerülhetetlen anarchia lenne. Törvényeket, törvényeket, hogy megmentsük a hazát bukásától és írásszabadságot a törvények védelmére.”))

Az eddigieknél is nagyobb figyelmet érdemes szentelnünk azoknak a francia nyelvű jegyzeteknek, amelyeket a mártírhalált halt Őz Pál készített Raynal gyarmatosítástörténetéből.²⁸ A fiatal ügyvédet kortársai a korabeli Magyarország egyik leghetesebb emberének tartották.²⁹ Ő állt legközelebb a *Két India* legdemokratikusabb gondolataihoz, még a francia szerzőnél is jobban jellemezte őt a szociális radikalizmus. Az országgyűlésen készített hiteles naplója tette ismertté nevét országszerte. Egyéniségét jól jellemzi, hogy ügyvédi gyakorlatában mindössze egyetlen nemes perében vállalt védelmet, és hogy a korabeli törvényeket is azért bírálta, mert azok „a népek legszámosabb és leghasznosabb részét csaknem minden jussukból kirekesztik”.³⁰ A mozgalomhoz elveinek különbségét hangsúlyozva csatlakozott, mivel ő a közvélemény nevelésétől, az alkotmány átalakításától remélte az ország boldogságának elősegítését, de úgy érezte, „hogy az ember legfőbb és elsőrendű kötelességét teljesíti, ha másokkal egyesült erővel” a nép boldogulásán működik.³¹

Őz Pál „Jegyzetei” (*Annotations*) az eddigi, áttételesebb hatásoktól vagy egy-egy gondolat kiemelésétől, idézésétől eltérően azt is elárulják, hogyan válogat ez a radikális gondolkodású magyar olvasó. A harmadik és negyedik kötet 640 oldalából mintegy 60 oldalt kijegyző Őz Pál aktív szövegszerkesztése, logikus szövegfelosztása mély megértésről tanúskodik. A kérdés-felelet formává alakítás, a válaszok pontokba, sőt alpontokba szedése, a címszavak vagy fontosabb szövegrészek aláhúzással történő kiemelése arra enged következtetni, hogy a szépen írt jegyzeteket nemcsak saját maga számára készítette. (Őz Pál „töredékei” között is találunk olyan jegyzeteket, pl. a francia alkotmányból, amelyek nem az ő kezétől származnak.)

A harmadik kötet negyedénél elkezdett jegyzetelés a XVIII. század egyik központi gondolatának kifejtésével indul: az emberi boldogság elérésének lehetősége foglalkoztatja itt a kereskedelem fontosságáról és ezzel összefüggésben a luxus szükségességéről elmélkedő francia filozófust. Az embert vágyainak elérése teszi boldoggá, a szükségletek sokasodása pedig az emberi aktivitás és a társadalmi fejlődés hajtóereje. A szabad kereskedelem az emberi kapcsolatok kiterjesztését, az egész emberiség boldogságát szolgálja. Ebben a részben található az alábbi, Diderot által megfogalmazott gondolatok is: „a szabadság a kereskedelem lelke”, a „versengés fejleszti az ipart”, a kereskedelemre épített kapitalizmus „laisser-faire laisser-passar”-ja, e sokat idézett mondattal együtt: „Désir de jouir, liberté de jouir, il n’y a que ces deux ressorts d’activité, que ces deux principes de sociabilité parmi les hommes.”³² Kijegyzi a későbbiekben az anyaország és a gyarmatok kapcsolatának kölcsönösségére aktualizálva ugyanezeket a gondolatokat. Példája Spanyolország, amelynek hanyatlását esztelen gyarmati politikájával magyarázza. (Ez a gondolatmenet Berzeviczynél is visszhangra talál, példája is azonos, mindketten hazánk függő viszonyára gondolhattak.)³³

A gyarmatosítás elveiről kijegyzett rész megrövidítésének módja arra is utal, hogy Őz Pál Magyarország helyzetén, „gyarmati” függőségén törvényesen szeretne változtatni. Következésképpen elhagyja a „Két India” gyarmataira vonatkozó konkrét megállapításokat. A gyarmatosítás legáltalánosabb elvein kívül, amiket a francia szerző Rousseau-tól kölcsönözött, azokat a gondolatokat jegyzi le, ahol az író

²⁸ Őz Pál, *Vegyes töredékei*, Magyar, német, francia és latin. XVIII. sz. 94 fol. részben autográf. Oct. Hung. 507. *Űz a Két India* 1783-as Neuchâtel-Genève-i kiadását használta. A mű harmadik kötetét vagyonának elárverezésekor könyvei között találták. (*M. J. I.*, II. 806.)

²⁹ Kazinczy így ír róla: „egyike a legjobb fejeknek az országban”. *M. J. I.*, III. 377.

³⁰ Őz Pál Kazinczy Ferenchez írott levele. *M. J. I.*, II. 721.

³¹ *M. J. I.*, II. 726–727. (KATÓ István ford. L. *A magyar jakobinus mozgalom néhány kérdéséről*, Századok 84. 1950. 222.) Őz Pálról Benda Kálmán idézett művén kívül: DEGRÉ Alajos, *Őz Pál szerepe a magyar jakobinus mozgalomban*, Állam és Jog, 1953. szept. 3. 26–37. és SZIRMAY Antal, *A magyar jakobinusok története*. Bp. 1889. 91.

³² „Az élvezet vágya, az élvezet szabadsága, az emberek között a cselekvésnek csak ez a két mozgatórugója, a társadalmi együttélésnek csak ez a két elve létezik.” Raynal gondolatmenetének elemzése: M. DUCHET, *Diderot et l’Histoire des Deux Indes ou l’Écriture Fragmentaire*. Paris, 1978. 166.

³³ ŐZ, *I. m.* 50. fol. – RAYNAL, *I. m.* IV. 187–191; BERZEVICZY, *I. m.* 342–344. (Az alábbiakban Őz művében a folioszámra, Raynalt idézve kötet/oldalszámra hivatkozunk.)

a nemzetek törvényes jogait foglalja össze: az emberség és a jog törvényeit sérti, aki más ember vagy nemzet birtokaira, polgári szabadságára tör, vallása gyakorlásában akadályozza, vagy idegen törvényeket akar neki szabni. A gazdaságban is csak a kölcsönös kapcsolat jogos: a kényszerítőt elűzhetik vagy meg is ölhetik (49f.–IV/107).

Többször visszatér jegyzeteiben az ideális, ill. a rossz államforma kérdésére. Az „önkéntes” hatalom a széthullás felé halad szükségszerűen, a „politikai” és a „polgári szolgaság” a gyarmati sorba süllyedést eredményezi. A klíma, a vallások és az erkölcsök csak erősítik ezt a hatást.

A *Két India történetében* egyszerre jelentkezik a körforgásmélet és a forradalmakkal vagy lassú átalakulással lehetővé váló társadalmi haladás koncepciója, az előbbi inkább a társadalom, az utóbbi azonban inkább az eszmék világában.^{3 4}

Azon kevés részek egyike, ahol Őz elidőzését a francia szövegnél fordítása is bizonyítja, a nemzeti szellemről írt rövid bekezdés. A meghatározás lényege, hogy a természeti adottságok (földrajzi fekvés, klíma stb.) és a történelmi eseményekből levont „elvek” harmóniája teszi csak lehetővé, hogy egy nemzet a gazdagság és a boldogság útján elinduljon, „melyben reménye lehet szabadon élni helybéli javaival” (51f.–IV/233, kiemelés P. O.). Őz Pál e szöveg mellé (Raynaltól eltérően) a szociabilitásról és a kis természetes társadalmakról kímásolt részeket tette, talán a nemzeti összetartozás és a boldogság összefüggéseit keresve (51–53f.–IV/241–274). Két szövegrészt is lefordít a civilizált és a természetes életforma összehasonlításáról: az egyik a túl nagy lélekszámú országokat, városokat kárhoztatja (Őz Bécs-ellenességét sugallja ez a fordítás), már-már a mai civilizációs ártalmakat sorolva; a kis természetes társadalmak (brazílok) boldogságát állítva ezzel ellentétbe.^{3 5}

Kijegyzi több helyen is a papokat bíráló, a babonáról, az inkvizícióról írt részeket.^{3 6} Szinte mindent leírja azokat a sorokat, amelyeket a nők sorsával együttérző hang jellemez.

Több lejegyzett rész inkább csak Őz egyéni érdeklődését vagy a kor divatját mutatja: így a statisztikai adatok, földrajzi és természettani ismeretek (növény-, állatvilág, kőzetek, bányák), antropológiai ismeretek sokasága.

Érdekes, hogy elhagyja a hódítások történetét, a rabszolgatartást, a spanyolok aranyéhségét bíráló írásokat, az antik példákat. Általában nem jegyzi fel a francia filozófus szenvedélyesen lelkesedő vagy bíráló patetikus „szónoklatait”, éppen ezért izgalmas, hogy egyet meghagy közülük, azt, amelyben Diderot a törvény előtti egyenlőség eszméjét hirdeti: „Si le glaive de la loi ne se promène pas indifféremment par-tout; s’il vacille, s’élève ou s’abaisse selon la tête qu’il rencontre sur son passage, la société est mal ordonnée” (38f.–III/203).^{3 7}

Őz Pál *Jegyzeteinek* külön érdekessége, hogy mintegy egyharmada, szinte minden politikai gondolata Diderot tollából származik, így a kereskedelem, a szabadság, a társadalom fejlettsége és az emberi szabadság összefüggései; a politikai és a polgári szolgaság tragikus következményei, a papokat, az inkvizíciót elmarasztaló sorok, a gyarmatosítás elvei, a nemzeti szellem meghatározása, a civilizált és természetes népek összehasonlítása (ezenkívül a nők helyzetéről írottak, a természettani leírások egy része).

A jakobinus mozgalom leverése után a *Két India történetének* politikai hatására nincs több adatunk. A „Brutuszokat nemző könyv” nem véletlenül volt haladó értelmiségünk érdeklődésének középpont-

^{3 4} A hazánkban jól ismert montesquieu-i klímaelmélettel szemben, ez az egyébként Helvétiustól származó elmélet a fatalitást próbálja némileg csökkenteni. (*De l’Homme*, főleg Section VI. ch. 1–8. Részletesen összeveti a két elméletet, némileg vitatható módon Georges BENREKASSA, *La politique et sa mémoire. Le politique et l’historique dans la pensée des Lumières*. Paris, 1983. 182–256.)

^{3 5} Bécs lakóinak száma nagyságrenddel nagyobb a magyarországi városokénál. Hasonló aggodalmat fogalmaz meg Barcsay Ábrahám is pl. *Scytháknak védelmök* c. versében.

^{3 6} A teokratikus társadalom bírálatát is kiírja, de legrészletesebben a papok Amerikában elkövetett bűneinek lajstromát örökíti meg: ostobák, haszonlesők, tolvajok, megrontották az irányításuk alatt élő egyszerű népeket. 39f.–IV/208.)

^{3 7} „Ha a törvény pallosa nem egyfonmán sújt mindenütt; ha habozik, felemelkedik, vagy alászáll, aszerint, hogy kinek a fejéhez ér, a társadalmat rosszul irányítják.”

jában abban az időszakban, amikor az ország sürgető gazdasági haladását a *Két India történetének* szemléletéhez hasonlóan csak a politikai helyzet változtatásától lehetett remélni. Szenvedélyes, patetikus írásmódja azonban, amelyet Batsányi és Martinovics is csodáltak, megmaradt a kortársak emlékezetében, Ragályi Tamás stíluseszmenyt keresve Raynal „mennydörgő” stílusára emlékezik 1805-ben, ez a magyarországi Diderot-hatás továbbélését mutatja.^{3, 8}

Penke Olga

A pusztulás tragikus látomása

(Világkép, műfaj és tragikum összefüggései Katona József *Jeruzsálem pusztulása* című drámájában)*

Katona József *Jeruzsálem pusztulása* című drámája Ungvárnémeti *Nárcisza* és Kisfaludy Károly *Irenéje* mellett (a *Bánk bánt* nem számítva) az évtized legjelentősebb drámája, s minden bizonnyal legkomorabb műve. Az eddigi kutatás, főként Gyulai Pál,¹ Bayer József,² Waldapfel József,³ Horváth János,⁴ Orosz László,⁵ Rohonyi Zoltán⁶ és Fenyő István⁷ munkái révén jelentős eredményeket ért el a tárgytörténet, a forráskritika, a drámának az életmű egészében elfoglalt helye és szerepe tekintetében. A főként Bayer s Waldapfel nyomán kialakult értékelés szerint a fiatal szerző fő érdeme az események drámai koncentrációja s változatos, nyelvilag is egyénített jellemelek megrajzolása. A magunk részéről a műfaji jelleg és a világkép összefüggései felől szeretnénk megközelíteni Katonának e némileg enigmatikus művét.

Ha a drámaiság legfőbb jegyének a konfliktust tekintjük, akkor e nézőpontból többé-kevésbé el kell marasztalnunk Katonát, mert drámájában sem az ostromló rómaiak és az ostromlott zsidók, sem a várost elpusztítani, illetve megmenteni akarók, sem pedig a háború hívei és a békét kívánók között drámaelméleti értelemben vett konfliktust, tehát olyan cselekvéssort, melynek során a szemben álló felek mindegyikének módjában áll a másik ellen akciókat végrehajtani, nem épített föl. Ha azonban a drámaiságot a szituációval, emberek közötti, feszült viszonyrendszerrel azonosítjuk, mely középpont köré, illetve a világ két szférájának kapcsolata által is megszerveződik,⁸ akkor véleményünk szerint megfelelőbb vizsgálati nézőpontot vehetünk fel. Erre az eddigi elemzések is bátoríthatnak, melyekben szintén rejlett már egy fontos tanulság. Gyulai figyelte fel először arra, hogy „A mű tulajdonképp inkább Florus tragédiája, mint Berenice és Titusé. Katona azonban, úgy látszik, *sem egyik, sem másik tragédiáját nem célozta, hanem Jeruzsálem pusztulását.*”⁹ Bayer József ugyancsak kiemelte, hogy „*egy egész népet tesz tragédiája hőisévé.*”¹⁰ Horváth János is úgy látta, hogy „ami benne tragikum, az a *Jeruzsálem által jelképezett zsidóságnak a tragikuma.*”¹¹ A közelmúltban Orosz László foglalt állást

^{3, 8} KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*. Bp. 1892. III. 300.

*Részlet egy nagyobb tanulmányból, mely az 1810-es évek magyar drámairodalmát tárgyalja.

¹ GYULAI Pál, *Katona József és Bánk bánja*. Bp. 1883. 81–85.

² BAYER József, *A magyar drámairodalom története*. I–II. Bp. 1897. I. 255–258.

³ WALDAPFEL József: *Jeruzsálem pusztulása*. ItK. 1929. 301–327. és 397–419.; WALDAPFEL József, *Katona József*. Bp. é. n. (1942.) 58–68.

⁴ HORVÁTH János, *Katona József. Játékszíni és dramaturgiai előzmények. Katona drámáiró kortásai*. Bp. 1936. 35–38.

⁵ OROSZ László, *Katona József*. Bp. 1974. 76–94.

⁶ ROHONYI Zoltán, *A magyar romantika kezdetei*. Bukarest 1975. 91–100.

⁷ FENYŐ István, *Haza s emberiség*. Bp. 1983. 94–96.

⁸ BÉCSY Tamás, *A dráma modellek és a mai dráma*. Bp. 1974.

⁹ GYULAI, *i. m.* 1883. 84.

¹⁰ BAYER, *i. m.* 1897. I. 256.

¹¹ HORVÁTH, *i. m.* 1936. 35.